

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ, Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.495](https://doi.org/10.12681/mnimon.495)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ. Ι. (1992). ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ, Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ. *Μνήμων*, 14, 205–222. <https://doi.org/10.12681/mnimon.495>

ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΑ, Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Η ιστορία που θα αφηγηθώ* αρχίζει, κατά κάποιον τρόπο, το 1891 όταν, μετά από εντατική εργασία, εκδόθηκε από τον F. G. Kenyon ένα συναρπαστικό κείμενο που επιγραφόταν Αριστοτέλους, *Ἀθηναίων πολιτεία*.¹ Η επιστημονική κοινότητα συμφώνησε με την υπόθεση του Kenyon: επρόκειτο για μια από τις 158 «πολιτείες»² που εκπονήθηκαν στο Λύκειο κατά την προετοιμασία της συγγραφής των *Πολιτικῶν*, κορυφαίου έργου του φιλοσόφου.³ Ο όγκος του υλικού που θα απαιτήθηκε για τις μονογραφίες αυτές, αλλά και ο τρόπος εργασίας στο Λύκειο, οδηγούν στη βάσιμη υπόθεση ότι, μολονότι ο Αριστοτέλης πιστώνεται προσωπικά με τη συγγραφή τους, στην πραγματικότητα αποτελούν προϊόντα συλλογικής προσπάθειας. Ορισμένοι μελετητές μάλιστα, προτιμούν να χαρακτηρίζουν την *Ἀθηναίων πολιτεία* έργο μαθητή της

* Το άρθρο αυτό βασίζεται σε ανακοίνωση που έγινε στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού στις 7.11.90. Έλαβα υπόψη ορισμένα σχόλια που έγιναν κατά τη συζήτηση. Θα ήθελα να μνημονεύσω τις χρήσιμες παρατηρήσεις του Κώστα Μπουραζέλη και του Χρήστου Λούκου. Στην τελική επεξεργασία του κειμένου, ο Αλέξης Πολίτης και η Αγγέλα Καστρινάκη μου υπέδειξαν σημαντικές βελτιώσεις. Για πληρέστερη τεκμηρίωση, αλλά και για να μην αλλοιώσω τελείως τον προφορικό χαρακτήρα της ανακοίνωσης, επιβάρυνα αναγκαστικά τις υποσημειώσεις.

1. Η επιμέλεια της έκδοσης κράτησε μόλις ένδεκα μήνες. Βλ. πληροφορίες για την ανακάλυψη του χειρογράφου και την έκδοση στους K. von Fritz και E. Kapp, *Aristotle's Constitution of Athens and Related Texts*, (1950), Hafner Press, Νέα Υόρκη 1974, σ. 3-7· J. Day και M. Chambers, *Aristotle's History of Athenian Democracy*, Adolf M. Hakkert, Ἀμστερνταμ 1967, σ. 1-4· P. J. Rhodes, *Commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1981, σ. 1 κ.ε.· E. G. Turner, *Ελληνικοί πάπυροι*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, σ. 45-7.

2. Ο Αριστοτέλης μνημονεύει τη συλλογή των «πολιτειῶν» στα *Ἠθικά Νικομάχεια* 1181b18.

3. Ορισμένα στοιχεία εμφανίζουν την *Ἀθηναίων πολιτεία* γραμμένη μετά τα *Πολιτικά*. Η ακριβής χρονολόγηση δεν μας απασχολεί εδώ· σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, τα δυο έργα υπέστησαν αλληπαλλήλες αναθεωρήσεις από το φιλόσοφο ή/και από μαθητές της σχολής.

σχολής, αποδίδοντας σ' αυτόν κάποιες ασυμφωνίες με τα *Πολιτικά* και κάποια δείγματα προχειρότητας, που δεν θα άρμοζαν, κατά τη γνώμη τους, στο φιλόσοφο.⁴ Πάντως, η *Ἀθηναίων πολιτεία*, ακόμα και αν είναι έργο μαθητή, φέρνει οπωσδήποτε και τη σφραγίδα του Αριστοτέλη. Λόγω της σπουδαιότητάς της,⁵ σε κάποια της μορφή, θα συζητήθηκε και θα διορθώθηκε από το δάσκαλο.⁶

Η έκδοση ενός έργου του Αριστοτέλη, χαμένου ήδη από την ύστερη αρχαιότητα,⁷ δημιούργησε αίσθηση στο μορφωμένο κοινό της εποχής. Η διάσωση στους αιγυπτιακούς παπύρους ενός σχετικά πλήρους κειμένου τέτοιας σημασίας υπερέβαινε τους ευσεβείς πόθους των πλέον αισιόδοξων. Από την πρώτη στιγμή, το νέο έργο αποδείχθηκε πολύτιμο για πολλούς αρχαιολογικούς τομείς. Ιδιαίτερα η ιστορία της αρχαϊκής Αθήνας φωτίστηκε ξαφνικά με λεπτομέρειες άγνωστες από αλλού, εγγυημένες από το εγκυρότερο κέντρο συγκέντρωσης και επεξεργασίας πληροφοριών της αρχαιότητας.

Η *Ἀθηναίων πολιτεία* σχολιάζει, μεταξύ άλλων, με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο την προσωπικότητα του Σόλωνα, την κοινωνική κρίση που οδήγησε στην παρέμβασή του και το μεταρρυθμιστικό του έργο. Όσο παράδοξο κι αν φαίνεται αυτό σήμερα, για το πολιτικό έργο του αθηναίου σοφού δεν διασώζονται συγκεκριμένες πληροφορίες πριν από τον τέταρτο αιώνα π.Χ. Για τον Ηρόδοτο, που χρονικά βρίσκεται πιο κοντά του, ο Σόλων υπήρξε πρώτιστα ένας φωτισμένος ποιητής, που παρεμπιπτόντως έδωσε και νόμους στους Αθηναίους. Ο Ηρόδοτος αφηγείται τα ταξίδια του, και ειδικά το αμφίβολης αξιοπιστίας επεισόδιο με τον Κροίσο, αγνοεί όμως πλήρως τη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση και τη θεμελίωση νέου πολιτεύματος, με την οποία έγινε γνωστός σε μεταγενέστερους χρόνους.⁸ Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρεται ποτέ στον Σό-

4. Η πατρότητα του έργου αμφισβητείται μεταξύ άλλων από τον C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1952. Ένας από τους βασικούς υποστηρικτές της άποψης ότι συγγραφέας του έργου είναι κάποιος ανώνυμος μαθητής είναι ο Rhodes· βλ. *Commentary*, σ. 58 κ.ε. Γενικότερα πάντως, γίνεται αποδεκτό ότι το έργο ανήκει στον Αριστοτέλη, με κύριο επιχείρημα την ομόφωνη απόδοσή του σ' αυτόν κατά την αρχαιότητα.

5. Οι πολιτικές θεωρίες της εποχής βασίζονταν κατ' εξοχήν στη μελέτη των πολιτευμάτων των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων. Κατά τη μακρά παραμονή του στην Αθήνα, ο Αριστοτέλης είχε επιπλέον εύκολη πρόσβαση σε σχετικές πηγές και άμεση αντίληψη για τη λειτουργία του αθηναϊκού πολιτεύματος.

6. Οι «πολιτείες» δεν προορίζονταν για έκδοση αλλά για εσωτερική χρήση στη σχολή. Έτσι, γίνεται κατανοητή και η «προχειρότητα» που παρατηρείται σε ορισμένα σημεία. Οφείλουμε φυσικά να δεχτούμε ως πολύ πιθανές μεταγενέστερες προσθήκες και αλλαγές.

7. Το χειρόγραφο που σώθηκε είναι των αρχών του δεύτερου μ.Χ. αιώνα.

8. Βλ. κυρίως 1.29-33. Εκτός από το ευφάνταστο της ιστορίας, ο Κροίσος ήταν βασιλιάς των Λυδών το 560-547 και ο Σόλων θα πρέπει να έλειψε από την Αθήνα για

λωνα, μολονότι αρχίζει την ιστορία του από μια εποχή πριν τα τρωικά και ενδιαφέρεται έντονα για τα πολιτεύματα των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων.⁹ Άλλες πηγές είναι ελάχιστα διαφωτιστικές. (Στις μη διαφωτιστικές πηγές περιλαμβάνω και τα ποιητικά αποσπάσματα του ίδιου του Σόλωνα που, όσο πολύτιμα κι αν είναι για τα συμπληρωματικά τους στοιχεία, από μόνα δεν δίνουν σαφείς πληροφορίες για τα πολιτικά γεγονότα της εποχής¹⁰). Η παράδοση που θέλει τον Σόλωνα θεμελιωτή ενός νέου πολιτεύματος ενδέχεται έτσι να είναι δημιούργημα του τέταρτου αιώνα — κι αυτό θα εξηγήσει, ως ένα βαθμό, το σχετικά μικρό ενδιαφέρον των παλαιότερων συγγραφέων για τον σοφό.¹¹ Τελικά, εκτός από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, κύρια πηγή για το έργο του Σόλωνα και τις κοινωνικές συνθήκες που το προκάλεσαν απέμεινε, πριν την έκδοση της *Ἀθηναίων πολιτείας*, ο *Βίος τοῦ Σόλωνος*, που γράφτηκε από τον Πλούταρχο τον πρώτο αιώνα μ.Χ., δηλαδή περισσότερους από έξι αιώνες μετά τα ιστορούμενα γεγονότα.¹²

δέκα χρόνια αμέσως μετά το 594/3, που ανέλαβε άρχων· ο Σόλων πέθανε μάλλον λίγο μετά το 561. Η απόσταση που χωρίζει τους δυο άνδρες είναι μεγάλη για να βρεθεί χρονολογικός συμβιβασμός. Βλ. όμως και την αντίθετη άποψη, που βασίζεται είτε σε μια διαφορετική χρονολόγηση των αθηναϊκών γεγονότων της αρχαϊκής εποχής (S. S. Markianos, «The Chronology of the Herodotean Solon», *Historia* 23.1, 1974, σ. 1-20) είτε στο ότι ο Σόλων νομοθέτησε 20 χρόνια μετά από τη χρονιά που ανέλαβε άρχων (G. R. Stanton, *Athenian Politics c. 400-500 BC*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990, σ. 49-50).

9. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρεται άλλωστε ούτε στον τελευταίο βασιλιά της Αθήνας, τον Κόδρο, ούτε στον Δράκοντα ή τον Κλεισθένη· αναφέρεται όμως στον Θησέα και το «συνουικισμό» του, τον Κύλωνα, τον Πεισίστρατο και τους τυραννοκτόνους.

10. Τα αποσπάσματα διασώζονται κυρίως από τον Αριστοτέλη, ρήτορες του τέταρτου αιώνα και τον Πλούταρχο. Βλ. M. L. West, *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum*, τ. 2, Οξφόρδη 1972.

11. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, η μεταγενέστερη παράδοση για τον Σόλωνα βασίζεται κυρίως στα ποιητικά του αποσπάσματα και διαπλάστηκε στο πλαίσιο των πολιτικών συγκρούσεων του τέλους του πέμπτου αιώνα. Βλ. K. Freeman, *The Work and Life of Solon*, University of Wales Press, 1926, σ. 219-25· Day και Chambers, *Aristotle's History*, σ. 71-5· Markianos, «The "Democratic Version" of the Solonian Constitution: its Date and Origin», *Ἑλληνικά* 32, 1980, σ. 255-67· Rhodes, *Commentary*, σ. 118· A. French, *Sixth-Century Athens: The Sources*, Sydney University Press, 1987, σ. 18.

12. Οι σημαντικότερες πληροφορίες για τον Σόλωνα στα *Πολιτικά* δίνονται στο 1273b-1274a. Ορισμένοι μελετητές, που δεν δέχονται την πατρότητα της *Ἀθηναίων πολιτείας* βασίζονται κυρίως στο απόσπασμα αυτό. Βλ. π.χ. D. Stockton, *The Classical Athenian Democracy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1990, σ. 19 κ.ε. Άλλη πηγή με ενδιαφέρουσες πληροφορίες, αλλά και πολλά πλαστά στοιχεία, είναι του Διογένη Λαέρτιου I. 45-67, των αρχών του τρίτου αιώνα μ.Χ. Για το μύθο που περιβάλλει τον Σόλωνα και το έργο του βλ. C. Mossé, «Comment s'élabore un myth politique: Solon "père fondateur" de la démocratie athenienne», *Annales ESC*, 34.3, 1979, σ. 425-37.

Με την έκδοση της *Ἀθηναίων πολιτείας*, ο *Βίος* τοῦ Σόλωνα ἀπὸ κύρια πηγή ἐγίνε επικουρική. Ὄταν ο Πλούταρχος ἀντιφάσκει με τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο, τὸ βάρος πέφτει κατ' ἀρχὴν στὸ δεῦτερο. Βέβαια, ο Πλούταρχος διέθετε πολλές ἱστορικές πληροφορίες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς¹³ ἀλλὰ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, εἶχε κατὰ βάση ἠθογραφικά, ὄχι ἱστοριογραφικά ἐνδιαφέροντα. Κυρίως ὁμως, ἐζήσε στὸν κόσμὸ τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας, ποὺ ἀπὸ κοινωνική, οικονομική καὶ πολιτική ἀποψὴ διέφερε ριζικά ἀπὸ τὸν κόσμὸ τῶν αὐτόνομων ἐλληνικῶν πόλεων. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐπηρεάζουν καθοριστικά τὴν ὀπτική γωνία τοῦ Πλούταρχου καὶ, κατὰ συνέπεια, μειώνουν σημαντικά τὴν ἐρμηνευτική ἀξία τῶν παρατηρήσεών του. Ἀντίθετα, ἡ *Ἀθηναίων πολιτεία*, ἀν καὶ γράφτηκε τρισημίσι αἰῶνες μετὰ τὸν Σόλωνα, ἀνήκει ἀκόμα στὴν περίοδο ποὺ οἱ αὐτόνομοι ἐλληνικὲς πόλεις συνέχιζαν τὶς παραδόσεις τῶν ἀρχαίων χρόνων. Μάλιστα, οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλη πίστευαν ὅτι διέθεταν τὸ ἀκριβὲς κείμενο τῆς σολώνειας νομοθεσίας.¹⁴ Ἄλλωστε, ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τῶν «πολιτειῶν» ἀπαιτοῦσε σεβασμὸ τῆς ἱστοριογραφικῆς παράδοσης.¹⁵ Ἔτσι, ἀν τὸ ἔργο τοῦ Πλούταρχου προκαλεῖ σήμερα σε πολλὰ κρίσιμα ζητήματα τὴν βέβαιη δυσπιστία τῶν ἱστορικών, τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο δημιουργεῖ, ἐξ ἀρχῆς, προσδοκίαις ἀξιοπιστίας.¹⁶

Ἡ ἐκδοση τῆς *Ἀθηναίων πολιτείας* προκαλέσει ἀμέσως πολλές συζητήσεις ποὺ διαρκοῦν μέχρι σήμερα.¹⁷ ΓΙΑ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἐπὶ τῆς

13. Πρῶτιστα μιὰ συλλογὴ ποιημάτων τοῦ Σόλωνα καὶ τὰ ἔργα τῶν παλαιότερων ἱστορικών τῆς Ἀθήνας. ΓΙΑ τὴν ἱστορική ἀξία τῶν πληροφοριῶν ποὺ δίνει ὁ Πλούταρχος βλ. A. E. Samuel, «Plutarch's Account of Solon's Reforms», *GRBS* 4.4, 1963, σ. 231-6. ΓΙΑ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἀθήνας βλ. L. Pearson, *The Local Historians of Attica*, Greenwood Press, Westport, Connecticut 1975.

14. Ἡ νομοθεσία ποὺ ἀποδίδεται στὸν Σόλωνα εἶναι συγκεντρωμένη ἀπὸ τὸν E. Rutschenschusch, *στὸ Σόλωνα νόμοι*, Βισμπάντεν 1966.

15. Ἡ *Ἀθηναίων πολιτεία* βασίζεται στα ἔργα τῶν ἀθητογράφων — ἀν καὶ ἡ παλαιότερη ὑπόθεση ποὺ θέλει τὸν Ἀνδροτίωνα κύρια πηγή τίθεται σήμερα σε ἀμφισβήτηση. Βλ. Pearson, *The Local Historians*, σ. 82-4, 99-104. Rhodes, *Commentary*, σ. 21. Πάντως, οἱ σχέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη με τὴν ἱστορία ἦταν προβληματικές. Ἀκόμα καὶ ἡ *Ἀθηναίων πολιτεία* δὲν εἶναι ἔργο ἱστορικό, παρά στὸ βαθμὸ ποὺ ἀσχολεῖται με τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος. Βλ. R. Weil, «Aristotle's View of History», ἀναδημ. στὸ J. Barnes, M. Schofield καὶ R. Sorabji, *Articles on Aristotle, 2. Ethics and Politics*, Duckworth, Λονδίνο 1977, σ. 202-17.

16. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὡστόσο, ὅτι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρουσίαζε τὴν ἱστορία τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος ὑπὸ τὸ πρίσμα πολιτικῶν προβληματισμῶν τῆς ἐποχῆς του. Βλ. E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, Dover, Νέα Ὑόρκη 1959, σ. 449-50.

17. Ὁ Rhodes παραθέτει κατάλογο 89 ἐκδόσεων καὶ μεταφράσεων (13 ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι Ἑλλήνων) μέχρι τὸ 1980, *Commentary*, σ. 739-47. Ἡ βιβλιογραφία καὶ ἀρθρογραφία ποὺ σχολιάζει καὶ ἀξιολογεῖ τὸ κείμενο εἶναι ἐκτενέστατη. Ὅπως διαπίστωσα

σχετικά γρήγορα αξιοσημείωτη συμφωνία μεταξύ των ειδικών.¹⁸ Το χειρόγραφο, εκτός από τα χάσματα στην αρχή και (ενδεχομένως) στο τέλος, δεν παρουσίαζε αξιοπερίεστα προβλήματα. Οι μελετητές έχουν επίσης συμφωνήσει στον εντοπισμό παρεμβολών και προσθηκών στο κείμενο — αν και τις αποδίδουν σε διαφορετικά πρόσωπα: τον ίδιο το συγγραφέα, κάποιο μαθητή, ή σε μεταγενέστερο εκδότη του έργου.¹⁹ Η ερμηνεία του κειμένου ωστόσο, λόγω των πυκνών και συχνά αινιγματικών διατυπώσεων, καθίσταται σε αρκετές περιπτώσεις προβληματική. Για να γίνουν κατανοητά ορισμένα χωρία, έχει επιστρατευτεί αρκετή φαντασία και έχουν προταθεί λύσεις που κάποτε συγκρούονται ευθέως με το περιεχόμενο των χωρίων.

Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύθηκε κατά το μεσοπόλεμο η αριστοτελική εισαγωγή στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, μας επιτρέπει να εντοπίσουμε έναν από τους επικαθορισμούς του ιστοριογραφικού έργου.²⁰ Όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια, οι ιστορικοί της εποχής εκείνης διάβασαν στο αριστοτελικό κείμενο, περισσότερο αυτά που νόμιζαν ότι έπρεπε να περιλαμβάνει και λιγότερο αυτά που ήταν πράγματι γραμμένα.²¹

με τη βοήθεια του Αλέξη Πολίτη, ο Rhodes περιλαμβάνει λανθασμένα στον κατάλογο των ελληνικών εκδόσεων το μελέτημα του Ν. Γ. Πολίτη, «Αθηναίων πολιτεία». Πρόκειται για τρία εισαγωγικά μαθήματα στο Πανεπιστήμιο (Αθηνών), που αναδημοσιεύθηκαν με υποσημειώσεις το 1893 στον Παρνασσό. Αξίζει να σημειώσουμε ότι τα μαθήματα δόθηκαν κατά το ακαδημαϊκό έτος 1891-92, αμέσως μετά την έκδοση του αριστοτελικού κειμένου· όπως δε παρατηρεί η διεύθυνση του Παρνασσού, το ενδιαφέρον των ελλήνων φιλόλογων υπήρξε έντονο και άμεσο.

18. Σήμερα είναι άνευ σημασίας να θυμίσουμε ότι τα πρώτα χρόνια μετά την έκδοση του κειμένου, ορισμένοι το θεώρησαν πλαστό. Η πιο πρόσφατη έκδοση είναι του Chambers, *Bibliotheca Teubneriana*, Λιψία 1986.

19. Σχεδόν ομόφωνα απορρίπτονται, για παράδειγμα, ως μεταγενέστερες προσθήκες τα χωρία που αναφέρονται στο «πολίτευμα του Δράκοντος». Βλ. σύντομα Day και Chambers, *Aristotle's History*, σ. 198-9· Rhodes, *Commentary*, σ. 53-6, 84-7, 484-5.

20. Αναφέρω στους ιστορικούς του μεσοπολέμου κάπως άοριστα· ενδιαφέρονται ουσιαστικά για εκείνη τη γενιά ιστορικών της αρχαιότητας που (μετά τον πρώτο κύκλο συζητήσεων) αξιοποίησε την *Ἀθηναίων πολιτεία* για τη συγγραφή εγχειριδίων.

21. Βέβαια, σε μεγάλο βαθμό, οι ιστορικοί του μεσοπολέμου συνεχίζουν μια παράδοση που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται. Καλή εισαγωγή στην προγενέστερη ιστοριογραφία της ελληνικής αρχαιότητας κατά το 19ο αιώνα, όταν η χρήση των επιγραφών ήταν ακόμα ανεπαρκής και των παπύρων στα πρώτα της στάδια, και όταν η αρχαιολογία δεν είχε αποκαλύψει τα κατάλοιπα του μινωικού και του μυκηναϊκού κόσμου, είναι του Α. Momigliano, «George Grote and the Study of Greek History» (1952), στο *Studies in Historiography*, Garland Publishing, Inc., Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1985, σ. 56-74· πβ. R. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1980, σ. 193-218. Σύντομη καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας των αρχών του 19ου αιώνα στον V. Ehrenberg, *The Greek State*, Methuen, Λονδίνο 1974, σ. 256-9 και στον

Η κοινωνική κρίση που οδήγησε στην παρέμβαση του Σόλωνα περιγράφεται στην *Ἀθηναίων πολιτεία* με τρόπο σύντομο και πυκνό:

Μετὰ δὲ ταῦτα συνέβη στασιάζει τούς τε γνωρίμους καὶ τὸ πλῆθος πολλὸν χρόνον. ἦν γὰρ αὐτῶν ἡ πολιτεία τοῖς τ' ἄλλοις ὀλιγαρχικὴ πᾶσι καὶ δὴ καὶ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλούσιος καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες· καὶ ἐκαλοῦντο πελάται, καὶ ἐκτήμοροι· κατὰ ταύτην γὰρ τὴν μίσθωσιν ἠργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγρούς (ἢ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν), καὶ εἰ μὴ τὰς μισθώσεις ἀποδιδόειν, ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίγνοντο· καὶ οἱ δανεισμοὶ πᾶσιν ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἦσαν μέχρι Σόλωνος· οὗτος δὲ πρῶτος ἐγένετο τοῦ δήμου προστάτης, χαλεπώτατον μὲν οὖν καὶ πικρότατον ἦν τοῖς πολλοῖς τῶν κατὰ τὴν πολιτείαν τὸ δουλεύειν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἐδυσχέαιρον, οὐδενὸς γὰρ ὡς εἶπειν ἐτύγχανον μετέχοντες (2.1-3).

Το νόημα της περικοπῆς εμφανίζεται σε πρώτη ἀνάγνωση σχετικὰ σαφές. Πριν τον Σόλωνα συγχρούονταν για πολὺ καιρὸ οἱ «γνωρίμοι» καὶ το «πλήθος». Οἱ «γνωρίμοι» ἀλλοῦ στο κείμενο ονομάζονται «επιφανεῖς», «ευγενεῖς», «εὐπόροι», «πλούσιοι», «πρώτοι»· το «πλήθος», ἀλλοῦ οἱ «πολλοί» ἢ οἱ «πένητες», χρησιμοποιεῖται κάποτε ὡς συνώνυμο της λέξης «δήμος». ²² Δεν ὑπάρχει ἀμφιβολία ποιοὶ αποτελοῦσαν τοὺς γνωρίμους. Πρόκειται για τοὺς ευγενεῖς καταγωγῆς ευπορότερους πολίτες της Ἀθήνας, που μονοπωλοῦσαν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία μέχρι περίπου τις σολώνειες μεταρρυθμίσεις τοῦ 594/3. ²³ Το «πλήθος», σύμφωνα με τα συμφραζόμενα, αποτελοῦνταν ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους — παρόλο που δεν εἶναι εντελῶς σαφές ποια ἀκριβῶς ἦταν ἡ σύνθεση αὐτῶν τῶν υπολοίπων. ²⁴

H. Bengtson, *History of Greece. From the beginnings to the Byzantine era*, University of Ottawa Press 1988, σ. 351 κ.ε.

22. Κάποιες διαφορές μεταξύ των ὁρῶν δεν ἐπηρεάζουν τὴ συζήτησή μας. Ἀς σημειώσουμε ὡστόσο ὅτι «δήμος», σε ἄλλα συμφραζόμενα, δηλώνει τὸ σύνολο των πολιτῶν, συμπεριλαμβανομένων των ευγενῶν. Βλ. M. I. Finley, *Politics in the Ancient World*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1983, σ. 1-2· Rhodes, *Commentary*, σ. 88· M. H. Hansen, «The Political Power of the People's Court in Fourth-Century Athens», στο O. Murray καὶ S. Price (επιμ.), *The Greek City. From Homer to Alexander*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990, σ. 218 κ.ε.

23. Οἱ πηγές δεν συμφωνοῦν στὴ χρονολογία αὐτὴ καὶ οἱ μελετητές διαφωνοῦν ἀν οἱ μεταρρυθμίσεις ἔγιναν τὴ χρονιά που ὁ Σόλων ἦταν ἄρχων ἢ ἀργότερα. Ορισμένοι θεωροῦν πιθανότερο ἔτος των μεταρρυθμίσεων τὸ 592/1 ἢ τὸ 590/89, ἄλλοι πάλι τοποθετοῦν τις μεταρρυθμίσεις περίπου 20 χρόνια ἀργότερα. Για τὴν τελευταία ἐκδοχή βλ. μεταξύ ἄλλων Markianos, «The Chronology of the Herodotean Solon». Για πιο πρόσφατη ὑποστήριξη τῆς παραδοσιακῆς χρονολόγησής βλ. R. W. Wallace, «The Date of Solon's Reforms», *American Journal of Ancient History*, 81.1, 1983, σ. 81-95.

24. Για τὴ διάκριση «πλουσίων» καὶ «πενήτων» στα κείμενα τῆς ἐποχῆς βλ. J. K.

Στη συνέχεια, το χωρίο μας, αιτιολογώντας προφανώς τη «στάση»,²⁵ αναφέρεται σε δυο προβλήματα: το πρώτο πολιτικό, ο ολιγαρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος, και το δεύτερο οικονομικο-κοινωνικό, η υποδούλωση των φτωχών στους πλούσιους. Ο όρος «ολιγαρχικό» πολίτευμα είναι αναχρονιστικός,²⁶ και δεν θα πρέπει εδώ να εκληφθεί σύμφωνα με την πολιτική τυπολογία του ύστερου 5ου και του 4ου αιώνα, αλλά κατά κυριολεξία: το πολίτευμα που βρίσκεται στα χέρια λίγων — στην περίπτωσή μας των ευγενών. Το οικονομικό-κοινωνικό πρόβλημα, παρά τη φαινομενική του σαφήνεια, αποδεικνύεται εξαιρετικά ακανθώδες.²⁷ Γιατί βρίσκονταν οι φτωχοί («υποδουλωμένοι» στους πλούσιους; Τί οδηγούσε τους φτωχούς καλλιεργητές στην υπερχρέωση; Ποιές ήταν οι σχέσεις «μισθώσεων» και «δανεισμών»; Στα ερωτήματα αυτά το χωρίο δεν δίνει απάντηση. Μόνο βέβαιο είναι πως, σύμφωνα με τη γνώμη του συγγραφέα, το «πλήθος» βρισκόταν σε τραγική κατάσταση. Οι άνδρες με τις γυναίκες και τα παιδιά τους ήταν υποταγμένοι στους πλούσιους²⁸ (ονομάζονταν «πελάται») και («εκτήμοροι») και (ορισμένοι απ' αυτούς;) κινδύνευαν να περπέσουν σε δουλεία με την απόλυτη σημασία της λέξης: αν δεν ήταν σε θέση να πληρώσουν τις «μισθώσεις» καθίστανταν «αγώγιμοι», δηλαδή, πωλούνταν ως αντικείμενα. Στη συνέχεια παρέχεται η εξήγηση ότι οι «δανεισμοί» γίνονταν με εγγύηση το σώμα του οφειλέτου — αν και προηγουμένως δεν είχε γίνει λόγος για δανεισμούς αλλά για «μισθώσεις».

Η παρουσίαση της κρίσης κλείνει με την παρατήρηση, ότι το «χαλεπότητα» και «πικρότατο» χαρακτηριστικό του πολιτεύματος για τους «πολλούς» ήταν η υποδούλωσή τους (τόσο με την ευρεία, όσο και με την ειδική σημασία) αλλά ότι συνάμα υπήρχε και δυσαρέσκεια για τον αποκλεισμό τους από την

Davies, *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*, The Ayer Company, Salem, New Hampshire 1981, σ. 9 κ.ε.

25. Για την αριστοτελική θεωρία των «στάσεων» βλ. Barker, *The Political Thought*, σ. 486-6· M. Wheeler, «Aristotle's Analysis of the Nature of Political Struggle», στο Barnes, Schofield και Sorabji, *Articles on Aristotle*, σ. 159-69· πβ. Finley, *Politics*, σ. 105 κ.ε.

26. Βλ. French, *Sixth-Century Athens*, σ. 22.

27. Η εικόνα που δίνει ο Πλούταρχος είναι πιο σαφής, αλλά ενδεχομένως το μόνο που μας λέει είναι πώς αντιλαμβάνονταν το πρόβλημα ο βιογράφος. Την παλαιότερη εκτενέστατη βιβλιογραφία για το θέμα παρουσιάζει ο F. Cassola, «Solone, la terra, e gli ectemorii», *La Parole del Passato* 19, 1964, σ. 26-68. Πρόσφατη έγκυρη προσπάθεια ερμηνείας του οικονομικού-κοινωνικού προβλήματος της Αθήνας έχει γίνει από τον A. Andrewes, «The Growth of the Athenian State», στην *Cambridge Ancient History* 3.3, 1982, σ. 360-91 με εκτενή βιβλιογραφία.

28. «Ἐδούλευον» κατά κυριολεξία σημαίνει «ήταν υποδουλωμένοι» στη συνέχεια όμως φαίνεται ότι η υποδούλωση αυτή δεν τους καθιστούσε «δούλους» με την στενή έννοια του όρου.

πολιτική διακυβέρνηση. Η καταληκτική αυτή παρατήρηση έρχεται βέβαια ως επεξήγηση της αρχικής δήλωσης, ότι το πολίτευμα ήταν καθ' όλα «ολιγαρχικό».²⁹

Όσο ενδιαφέρουσες κι αν είναι οι πληροφορίες της *Ἀθηναίων πολιτείας* για τα αίτια της κρίσης, η συνολική εικόνα που μας δίνεται είναι υπερβολικά σχηματική. Παρά τις περιπλοκές που δημιουργούνται σχετικά με τις συνθήκες εργασίας και εξάρτησης/υποταγής του «πλήθους», ο συγγραφέας μας εμφανίζεται να πιστεύει ότι, τελικά, συγκρούονταν μεταξύ τους δυο κοινωνικές ομάδες και δυο μονάχα: οι «γνώριμοι» και το «πλήθος», με όλες τις παραλλαγές στις ονομασίες τους. Στη γενική αυτή πεποίθηση, ο Πλούταρχος ήταν απόλυτα σύμφωνος με το συγγραφέα της *Ἀθηναίων πολιτείας*.³⁰

Οι πρώτοι σύγχρονοι μελετητές του χωρίου προσπάθησαν να συμπληρώσουν τη σχηματική παρουσίαση του συγγραφέα μας, έτσι ώστε να την καταστήσουν πειστικότερη. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που εντόπισαν ήταν η απουσία οιασδήποτε αναφοράς σε κάποια («μεσαία») τάξη — απουσία με βαρύνουσα σημασία, δεδομένου ότι ο Αριστοτέλης και η σχολή του είχαν μια εμμονή στα «μέσα» και ειδικά στις μεσαίες τάξεις.³¹ Από διάσπαρτες πληροφορίες σε άλλα σημεία του έργου γίνεται φανερό ότι ο συγγραφέας μας δεν αγνοούσε την ύπαρξη ενδιάμεσων τάξεων στην Αθήνα του Σόλωνα. Μια σχετική λεπτομέρεια είναι επαρκής. Ο ίδιος ο Σόλων ήταν, κατά την παράδοση που διασώζει η *Ἀθηναίων πολιτεία*, (τῆ μὲν φύσει καὶ τῇ δόξῃ τῶν πρώτων, τῇ δ' οὐσίᾳ καὶ τοῖς πράγμασι τῶν μέσων...) (5.3). Για την αριστοτελική σχολή μάλιστα, οι πολιτικές απόψεις του πολιτικού μεταρρυθμιστή που επέβαλε τη συνδιαλλαγή των αντιμαχόμενων τάξεων, εξαρτώνταν άμεσα από την κοινωνική του θέση.³² Αν στο υπό ανάλυση χωρίο παραλείπεται

29. Για τον κυκλικό χαρακτήρα της διατύπωσης, βλ. Rhodes, *Commentary*, σ. 45-6.

30. Από τη σύμπτωση αυτή μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι τέτοια εικόνα πόλωσης σε δυο στρατόπεδα θα έδιναν οι πηγές των δυο συγγραφέων. Είναι μάλιστα πιθανό, μοναδική πηγή τους στο ζήτημα αυτό να ήταν τα ποιήματα του Σόλωνα, που επίσης αναφέρονται σε τέτοιου είδους πόλωση.

31. Στα *Πολιτικά* 1289b28-32, για παράδειγμα, ο Αριστοτέλης δηλώνει ρητά ότι σε όλες τις πόλεις υπήρχαν «εὐποροὶ», «ἀποροὶ» και «μέσοι» και ότι αυτό εξηγεί την ύπαρξη διαφορετικών πολιτευμάτων. Το καλύτερο πολίτευμα είναι αυτό στο οποίο κυριαρχούν οι «μέσοι»: 1295b36 κ.ε. Για το ρόλο των «μέσων» στην πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη βλ. Barker, *The Political Thought*, σ. 4-71 κ.ε.: Day και Chambers, *Aristotle's History*, σ. 55· J. De Romilly, *Προβλήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δημοκρατίας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 256-8. Πβ. Αισχύλου, *Ἰκέτιδες* 238 κ.ε. «...τις χώρες σώζει η μεσαία τάξη...».

32. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1296a18-20), οι περισσότεροι νομοθέτες ανήκαν στους «μέσους»: βλ. Day και Chambers, *Aristotle's History*, σ. 98· Rhodes, *Commentary*, σ. 123-4. Οι μελετητές συμφωνούν ότι κατά τον Αριστοτέλη (και γενικώ-

επιδεικτικά κάθε αναφορά σε άλλες κοινωνικές ομάδες, ο λόγος θα είναι μάλλον η συνειδητή επιλογή του συγγραφέα να καταδείξει την πόλωση και το διαχωρισμό σε δύο, έστω σύνθετα στο εσωτερικό τους, κοινωνικά στρατόπεδα.³³

Με στόχο την ακριβέστερη ανασύνθεση των ιστορικών δεδομένων, οι περισσότεροι μελετητές του μεσοπολέμου επιχείρησαν να φέρουν στην επιφάνεια την αποσιωπημένη «μεσαία» τάξη.³⁴ Και επειδή για το σκοπό αυτό τα στοιχεία του αριστοτελικού κειμένου είναι ανεπαρκή, επιστράτευαν τις διαθέσιμες, διάσπαρτες πληροφορίες από άλλες ελληνικές πόλεις. Σε τελευταία ανάλυση όμως —όπως θα δούμε— διατύπωσαν απόψεις που βασίζονται στις γενικές τους συλλήψεις για τις κοινωνικές συγκρούσεις και την ιστορική εξέλιξη.

Επέλεξα, ως παράδειγμα, τέσσερις σημαντικούς και αντιπροσωπευτικούς μελετητές της εποχής τους: τόν Ulrich Wilcken (1862-1944), τον Michael I. Rostovtzeff (1870-1952), τον Gustave Glotz (1862-1935) και τον αρκετά νεότερό τους George Thomson (1903-1987).³⁵ Για την επιλογή μου έλαβα κυρίως υπόψη δύο δεδομένα: Κατ' αρχήν, καθένας από τους ιστορικούς αυτούς, εκκινώντας από διαφορετικές φιλοσοφικές και πολιτικές καταβολές, εργάστηκε στο πλαίσιο ιδιαίτερης ιστοριογραφικής σχολής. Ο πρώτος, καθηγητής της αρχαίας ιστορίας σε γερμανικά πανεπιστήμια,³⁶ υπήρξε από τους επιφανέστερους παπυρολόγους και μελετητές του ελληνιστικού (ιδιαίτερα του πολεμικού) κόσμου· ο δεύτερος, που ήταν ρώσος φυγάς του 1918, έγινε τελικά καθηγητής σε αμερικανικά πανεπιστήμια και θεμελίωσε τη σύγχρονη κοινωνική και

τερα στους συγγραφείς της εποχής), «μέσοι» χαρακτηρίζονταν οι «μετριώς εύποροι» (βλ. σημ. 24 παραπάνω)· ο επιπλέον ισχυρισμός των Fritz και Kapp, *Aristotle's Constitution*, σ. 154.14, ότι οι «μέσοι» ασχολούνταν με το εμπόριο θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πνεύμα όσων υποστηρίζω στη συνέχεια.

33. Ο Finley ισχυρίζεται ότι, όταν ο φιλόσοφος εισάγει τη μεσαία τάξη στις γενικές περιγραφές των πηγών του που την αγνοούν, το κάνει για να είναι συνεπής με την πολιτική του θεωρία· πβ. *Politics*, σ. 10 σημ. 31. Το ενδιαφέρον ζήτημα ωστόσο είναι ότι στο χωρίο που εξετάζουμε, ο Αριστοτέλης δεν θεώρησε αναγκαία την εισαγωγή της.

34. Σημειώνω ότι, με διαφορετικό τρόπο, σε αναζήτηση της «μεσαίας» τάξης του αριστοτελικού χωρίου βρίσκονται και οι ιστορικοί της μεταπολεμικής γενιάς.

35. Το βιβλίο του Thomson με το οποίο θα ασχοληθώ εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1941 και αποτελεί τον πρώτο τόμο μιας τριλογίας· απ' αυτή την άποψη πρόκειται για προϊόν της μεταπολεμικής γενιάς. Στο ζήτημα που μας ενδιαφέρει ωστόσο, εντάσσεται απόλυτα στη μεσοπολεμική ιστοριογραφική παράδοση (βλ. και τη μαρτυρία του ίδιου στον πρόλογο της α' έκδοσης)· ειδικά στο ζήτημα της «εμπορικής μεσαίας τάξης», που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, ο Thomson στηρίζεται στη θεωρία του P. N. Ure, *Origin of Tyranny*, Καίμπριτζ 1922.

36. Υπήρξε μαθητής του Th. Mommsen και διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.

οικονομική ιστορία του αρχαίου κόσμου.³⁷ ο τρίτος, που ανήκε στη φιλελεύθερη παράδοση, καθηγητής στη Γαλλία, υπήρξε από τους εμπνευστές της γαλλικής σχολής μελέτης του αρχαίου κόσμου, με τα εθνολογικά, ψυχολογικά και ανθρωπολογικά ενδιαφέροντα.³⁸ και ο τέταρτος, καθηγητής σε αγγλικό πανεπιστήμιο, ανέδειξε μια μαρξιστική εκδοχή ερμηνείας του αρχαίου κόσμου, που υιοθετήθηκε από αριστερούς διανοούμενες σε πολλές χώρες της Δύσης και, σ' ένα βαθμό, της Ανατολής.³⁹ Το δεύτερο δεδομένο που με οδήγησε στην επιλογή αυτών των τεσσάρων ιστορικών είναι ότι τα έργα τους που θα επικαλεστώ έχουν το χαρακτήρα εγχειριδίων. Πρωτοεκδόθηκαν κατά σειράν το 1924, το 1926, το 1928 και το 1941 και χρησιμοποιήθηκαν από πολυάριθμους σπουδαστές της αρχαιότητας, επηρεάζοντας με τη σειρά τους μια νεότερη γενιά ιστορικών. Τα επιλεγμένα αποσπάσματα που παραθέτω στη συνέχεια δείχνουν με ποιό τρόπο καθένα από τους τέσσερις αυτούς μελετητές κατανόησε την κρίση της αρχαϊκής Αθήνας. Όλοι τους, όπως θα δούμε, αντλούν από τον Πλούταρχο και κυρίως από το αριστοτελικό χωρίο που μας απασχολεί. Όπως είναι φυσικό, με την παράθεση αποσπασμάτων παραμορφώνονται κάπως οι απόψεις των συγγραφέων. Αρχίζω με την περίπτωση του Wilcken.⁴⁰

37. Πριν τη φυγή του από τη Ρωσία, ήταν καθηγητής της κλασικής φιλολογίας και της αρχαίας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης. Στις ΗΠΑ έγινε καθηγητής στα Πανεπιστήμια Wisconsin και Yale. Για αποτίμηση του έργου του βλ. Momigliano, «M. I. Rostovtzeff», στο *Studies in Historiography*, σ. 91-104.

38. Ο Glotz, καθηγητής της ελληνικής ιστορίας στη Σορβόνη, συνεχίζει κατά κάποιο τρόπο την παράδοση που εγκαίνιασε ο Fustel de Coulanges. Βλ. μεταξύ άλλων Momigliano, «The Ancient City of Fustel de Coulanges», στο *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut 1977, σ. 325 κ.ε.· πβ. S. C. Humphreys, *Anthropology and the Greeks*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1978, σ. 78, 100, 200, 284 σημ. 10· Finley, «The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond», αναδημ. στο *Economy and Society in Ancient Greece*, Chatto and Windus, Λονδίνο 1981, σ. 3-23 και του ίδιου «Max Weber and the Greek City-State», αναδημ. στο *Ancient History. Evidence and Models*, Penguin 1987, σ. 88-103.

39. Υπήρξε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Birmingham. Για βιογραφικά στοιχεία βλ. το προλογικό σημείωμα του Χ. Αλεξίου στο Thomson, *Οι πρώτοι φιλόσοφοι*, Κέδρος, Αθήνα 1987· για σύντομη αποτίμηση του έργου του βλ. Δ. Κυρτάτας, «Μαρξιστικές ερμηνείες του αρχαίου κόσμου χθες και σήμερα», *Αντι* 443, 28.7.90. Εκτενής παρουσίαση της μαρξιστικής ιστοριογραφίας του αρχαίου κόσμου στην Ανατολή και τη Δύση υπάρχει στην *Arethusa* 8.1, 1975.

40. Το έργο του Wilcken, *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*, πρωτοεκδόθηκε το 1924 (Verlang von R. Oldenbourg, Μόναχο και Βερολίνο)· από το συγγραφέα του εκδόθηκε για 4η και τελευταία φορά το 1939· έκτοτε επανεκδίδεται με μικρές «διορθώσεις» και αλλαγές από τον G. Klaffenbach. Το παράθεμα που ακολουθεί είναι από τη μτφρ. του καθηγητή Ι. Τουλουμάκου, που έγινε από την 9η γερμ. έκδοση

Στο κεφάλαιό του για την Αθήνα πριν τους περσικούς πολέμους, ο Wilcken γράφει μεταξύ άλλων: «Ο αγώνας του δήμου κατά των ευγενών (“στάσις”) είχε τόσο πολιτικούς όσο και οικονομικούς στόχους. Από το ένα μέρος η μεσαία τάξη που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία και είχε σημειώσει και στην Αττική σημαντική οικονομική άνοδο ζητούσε συμμετοχή στην εξουσία· από το άλλο η δεινή οικονομική κατάσταση των ελεύθερων γεωργών, οι οποίοι με την εισχώρηση της νομισματικής οικονομίας υπέφεραν εξ αιτίας των φροβερών διατάξεων του αττικού δικαίου (των σχετικών με το δανεισμό), όπως επίσης οι καταπιεστικές συνθήκες διαβίωσης των κατά το ήμισυ ελεύθερων δουλοπαροίκων επέβαλλε τη λήψη άμεσων μέτρων... Οι υποτελείς γεωργοί που εργάζονταν στα κτήματα των γαιοκτημόνων κυρίων τους όφειλαν βέβαια να αποδίδουν σ’ αυτούς μόνο το ένα έκτο της εσοδείας (γι’ αυτό και ονομάζονταν “έκτημόριοι”), ήταν όμως αναγκασμένοι να μένουν στον ίδιο τόπο και επομένως δεν είχαν πλήρη πολιτική ελευθερία».⁴¹

Συνεχίζω με τον Rostovtzeff.⁴² Στο κεφάλαιό του για την «Αθήνα και την Αττική από το 800 στο 600 π.Χ.», ο ρώσος ιστορικός ασχολείται με την ενοποίηση της Αττικής και περιγράφει τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα, πριν τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα. Αμέσως μετά συνεχίζει ως εξής: «Μαζί μ’ αυτές τις σταδιακές αλλαγές στο σύστημα διακυβέρνησης, (στην Αττική) δημιουργήθηκε μια νέα διαίρεση του πληθυσμού σε τρεις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις. Η πρώτη περιλάμβανε τους μεγάλους γαιοκτήμονες, η δεύτερη τους εμπόρους και τους τεχνίτες που ζούσαν στο άστυ και η τρίτη τους μικροϊδιοκτήτες γης... Σ’ αυτή τη νέα καπιταλιστική κοινωνία, η θέση των μικροϊδιοκτητών γης γινόταν ολοένα και πιο δυσάρεστη. Για βελτιώσεις, για αύξηση των αποθεμάτων καθώς και τροποποίηση των καλλιεργειών από σιτηρά σε αμπελώνες και ελιές χρειάζεται χρήμα... Αλλά το χρήμα είναι σπάνιο και ακριβό, ενώ οι νόμοι για τα δάνεια είναι εξαιρετικά σκληροί και η εφαρμογή τους ελέγχεται από τις ανώτερες τάξεις που ακριβώς κατέχουν το

για τις εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976· δεν παρουσιάζει διαφορές με την πρώτη έκδοση του 1924.

41. “Ο.π.», σ. 146-7· πβ. 126 κ.ε. Ο συγγραφέας λέει «έκτημόριοι» ακολουθώντας τον Πλούταρχο και όχι «έκτημοροι» όπως ο Αριστοτέλης.

42. Τα αποσπάσματα που παραθέτω προέρχονται από την επιτομή *Greece*, που συγκεντρώνει τα σχετικά με την Ελλάδα κεφάλαια του έργου *A History of the Ancient World*, τ. 1, «The Orient and Greece». Το έργο αυτό γράφτηκε μεταξύ 1921 και 1923 και εκδόθηκε για πρώτη φορά στα αγγλικά, μεταφρασμένο από τα ρωσικά, το 1926. Η επιτομή εκδόθηκε για πρώτη φορά από το Oxford Press το 1963 με επιμέλεια και «διορθώσεις» (που δεν επηρεάζουν τα χωρία που παραθέτω) του E. J. Bickerman. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν γίνονται καλύτερα κατανοητά αν διαβαστούν ολόκληρα τα κεφ. 4 και 6. Η μετάφραση είναι δική μου.

κεφάλαιο και δανείζουν χρήματα. Με τον τρόπο αυτό, ο μικροϊδιοκτήτης γης καταστρέφεται και χάνει τόσο την περιουσία του όσο και την ελευθερία βάσει των νόμων για δανειστές και χρεώστες... Η δυσαρέσκεια των κατώτερων τάξεων σταδιακά αυξάνεται και παίρνει οξεία μορφή. Αναζητούν και βρίσκουν άνδρες να ηγηθούν και να τους οργανώσουν στον αγώνα τους εναντίον των κυρίαρχων τάξεων... (οι άνδρες αυτοί) συναντούν την αποφασιστική αντίθεση της αριστοκρατίας της ευγενούς καταγωγής και της μεγάλης γαιοκτησίας, αλλά βρίσκουν συχνά υποστηρικτές, τόσο μεταξύ των κατώτερων τάξεων που δεν κατείχαν πολιτικά δικαιώματα, όσο και μεταξύ των μεσαίων τάξεων και της νέας αριστοκρατίας του εμπορίου και της βιοτεχνίας».⁴³

Το σχήμα που παρουσιάζει στο παραπάνω απόσπασμα ο Rostovtzeff είναι συνεπές με τη γενική του σύλληψη για τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στις ελληνικές πόλεις από τον όγδοο μέχρι τον έκτο αιώνα.⁴⁴ Με δυο λόγια, υποστηρίζει ότι κατά τον όγδοο αιώνα, η αθηναϊκή κοινωνία είχε πολωθεί σε δύο τάξεις, τους μεγαλοϊδιοκτήτες γης και τους μικροϊδιοκτήτες. Εκείνη την εποχή άρχισε να ανθεί και στην Αθήνα το εμπόριο και η βιοτεχνία. Μαζί με την εισαγωγή του νομίσματος, εμφανίστηκε μια νέα τάξη, η τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών, που συμάχησε με τις κατώτερες, εξαθλιωμένες τάξεις.

Παρόμοια αντίληψη με τον Rostovtzeff για την εξέλιξη της αρχαϊκής οικονομίας είχε και ο Glotz:⁴⁵ «Το καθεστώς της εμπορικής, βιομηχανικής και νομισματικής οικονομίας μετέβαλε τη σύνθεση της άρχουσας τάξης· συχνά ενίσχυσε τις άλλες τάξεις ή δημιούργησε καινούριες. Επίσης, έφερε σε αντίθεση το δήμο με τους ευγενείς και τους πλούσιους. Την ομηρική εποχή οι βιοτέχνες δεν είχαν καμιά σχέση με τους γεωργούς. Όταν τα έσοδα του καθενός αποτιμήθηκαν σε νόμισμα, συντελέστηκε μια φυσική προσέγγιση ανάμεσα σε όλους εκείνους που όφειλαν στη δουλειά τους μια μέτρια άνεση. Σχηματίστηκε έτσι μια μέση αστική τάξη... Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο η καινούρια οικονομία μεγάλωσε γρήγορα τις κατώτερες τάξεις και χειροτέρευσε την κατάσταση τους. Όσο οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι, οι φτωχοί φτώχαιναν ακόμα περισσότερο... Υποχρεώνονταν να συνάπτουν χρέη συχνότερα απ' ό,τι στο παρελθόν, και, τώρα που όλες οι συναλλαγές γίνονταν σε ρευστό χρήμα, οι

43. "Ο.π., σ. 85-7.

44. "Ο.π., κεφ. 4.

45. Το έργο του *La cité grecque* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1928. Η ελληνική μτφρ. της Α. Σακελλαρίου, ΜΙΕΤ Αθήνα 2011, από την οποία αντιγράφω τα παραθέματα, έγινε από την δεύτερη γαλλική έκδοση του 1953. Τα επιχειρήματα του συγγραφέα γίνονται καλύτερα κατανοητά αν διαβαστούν ολόκληρα τα κεφ. 4 του Α' μέρους και 1 του Β' μέρους. Πβ. και το παλαιότερο έργο του ίδιου συγγραφέα *Le travail dans la Grèce ancienne*, Alcan, Παρίσι 1920.

δανειστές, πιο σκληροί, απαιτούσαν τον εμπορικό τόκο, που ήταν πολύ υψηλός... Δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε την απελπισία αυτών των “έκτημών” που δεν είχαν δικαίωμα παρά στο έκτο της σοδειάς τους... Ο στρατός της επανάστασης ήταν έτοιμος. Είχε ανάγκη από αρχηγούς. Μια εκλεκτή τάξη, η αστική, ικανή με την ευτολμία της, τις συνήθειες της εργασίας της, την εξυπνάδα της να πάρει τα πολιτικά δικαιώματα που της αρνιόνταν, μπήκε επικεφαλής της δύναμης που της προσφερόταν...».⁴⁶

Περνάμε τέλος σε παραθέματα από το έργο του Thomson:⁴⁷ «Ελευθερία για το εμπόριο σημαίνει απαλλαγή από την εξουσία των ευπατριδών, που με τη σειρά τους βλέπανε πως τα οικονομικά θεμέλια της εξουσίας τους, υποσκάπτονταν από το χρήμα. Για ν’ αντιμετωπίσουν το συναγωνισμό των *nouveau riches* (νεόπλουτων) οι γαιοκτήμονες βρήκαν αντιστάθμισμα την ένταση της εκμετάλλευσης της αγροτιάς. Το αποτέλεσμα ωστόσο ήταν πως οι γαιοκτήμονες, σπρώχνοντας τους καλλιεργητές να ζητούν θορυβώδη αναδασμό της γης, κατάφεραν να δώσουν στους αντιπάλους τους την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν την εξέγερση των αγροτών και ν’ αποσπάσουν ευνοϊκές για τους ίδιους τους εαυτούς τους παραχωρήσεις. Η αντίθεση προς τους γαιοκτήμονες αριστοκράτες, αποτελούσε κοινό σημείο επαφής των αγροτών και των εμπόρων, όμως οι χωρικοί υπόφεραν πάρα πολύ από την εισαγωγή του νομίματος, κι οι χειρότεροι γαιοκτήμονες απ’ όλους δεν ήταν οι ευγενείς, που στο κάτω-κάτω οι σχέσεις τους με τους χωρικούς ήταν πατροπαράδοτες και προσωπικές, αλλά οι ίδιοι οι έμποροι που δεν είχαν ανάγκη της παράδοσης και που διαχειρίζονταν τα κτήματά τους πάνω σε αυστηρά εμπορική βάση...»

Η πρώτη μεγάλη κρίση στην Αττική ξέσπασε στις αρχές του έκτου αιώνα. Οι χωρικοί βρίσκονταν στο κατώφλι της επανάστασης. Στις κατώτερες τάξεις επιτρεπόταν να κρατούν μονάχα το ένα έκτο της παραγωγής τους.⁴⁸

46. *Η ελληνική πόλη*, σ. 113-4.

47. Το *Aeschylus and Athens. A Study in the Social Origins of Drama*, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1941· η τρίτη και η τέταρτη έκδοση προορίζονταν για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό και δεν περιλάμβαναν τις σημειώσεις και τα επίμμετρα. Η ελληνική μτφρ. των Γ. Βιστάκη και Φ. Αποστολόπουλου, από την οποία αντιγράψω τα παραθέματα, έγινε από τη δεύτερη αγγλική έκδοση του 1946 για τις εκδόσεις «Ορίζοντες», Αθήνα 1954 (21983). Ο Thomson ξανασχολήθηκε με τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ στο έργο του *The First Philosophers. Studies in ancient Greek society*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1955 και 21961, κεφ. 10, όπου επανέρχεται στη θεωρία του Ure (βλ. σημ. 35 παραπάνω).

48. Οι μελετητές του μεσοπολέμου ήταν διχασμένοι αν οι «έκτημοροι» κρατούσαν ή έδιναν το έκτο της σοδειάς. Ο Thomson, όπως και ο Glotz, αποδεχόταν (με επιφυλάξεις) την πρώτη εκδοχή· σήμερα, σχεδόν ομόφωνα, γίνεται αποδεκτή η δεύτερη. Κατά τη γνώμη του Ste. Croix (που διατυπώνει σε αδημοσίευτη μελέτη του) ο όρος «έκτημορος» αναφέρεται στον τύπο του δανείου και όχι στην καλλιεργητική σχέση.

Καταληστευόμενοι από τους τοκογλύφους που τοκίζανε μ' επιτόκιο πάνω από το 50%, αναγκάζονταν να πουλάνε τη γη, τα παιδιά τους, τους ίδιους τους εαυτούς τους... Οι Ευπατρίδαι αντιληφθήκανε πως αν θέλουν ν' αποφύγουν την εξέγερση των χωρικών, έπρεπε να εξασφαλίσουν τη συνεργασία των εμπόρων, που και εκείνοι είχαν όμοια αναστατωθεί εξαιτίας της απειλής που στρεφόταν ενάντια στην ιδιοκτησία». ⁴⁹

Από τα αποσπάσματα αυτά γίνεται νομίζω φανερό ότι, παρά τις διαφορές των τεσσάρων μελετητών, υπάρχει στις προσεγγίσεις τους ένα κοινό στοιχείο. Η «μεσαία» τάξη αποκτά συγκεκριμένη οντότητα και ταυτότητα. Μάλιστα, και για τους τέσσερις, η τάξη αυτή αποτελεί κλειδί των εξελίξεων. Δημιουργείται έτσι το εξής παράδοξο: Ενώ η ἸΑθηναίων πολιτεία και ο Πλούταρχος (που στο ζήτημα αυτό συμφωνούν), αν και γνωρίζουν την ύπαρξη «μεσαίας» τάξης στην αρχαϊκή Αθήνα προτιμούν να την αποσιωπήσουν ως αμελητέα στις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που πραγματεύονται, οι μελετητές που τους παίρνουν ως βάση για την ανάλυσή τους, αναδεικνύουν, με κάποιες παραλλαγές, την τάξη αυτή σε πρωταγωνιστή. Και για τους τέσσερις, η ταυτότητα της νέας κοινωνικής τάξης είναι δεδομένη: Πρόκειται κυρίως για εμπόρους και βιοτέχνες. Αν όμως ψάξουμε προσεκτικά ολόκληρο το αριστοτελικό κείμενο (καθώς και όλα τα παλαιότερα κείμενα) θα διαπιστώσουμε ότι ποτέ δεν γίνεται υπαινιγμός για ύπαρξη μιας τάξης ή έστω μιας κοινωνικής ομάδας εμπόρων και βιοτέχνες, ως κοινωνική ομάδα, μνημονεύονται μεν αλλά δεν θεωρούνται ικανοί να παίξουν οποιονδήποτε σημαντικό οικονομικό ή πολιτικό ρόλο κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.

Τα μόνα πραγματολογικά στοιχεία που επιτρέπουν να γίνει λόγος για εμπόρους και εκχρηματισμένη οικονομία είναι πρώτον, ότι ο Σόλων, σύμφωνα με την ἸΑθηναίων πολιτεία ταξίδεψε στην Αίγυπτο «κατ' ἐμπορίαν ἄμα και θεωρίαν» (11.1), ενώ σύμφωνα με τον Πλούταρχο «ᾠρομησε νέος ὄν ἔτι πρὸς ἐμπορίαν» (2· πβ. 25.6) για να συμπληρώσει τη σκορπισμένη σε φιλανθρωπίες οικογενειακή περιουσία, ⁵⁰ και δεύτερον, τα δάνεια. Ούτε όμως η αμφίβολη εμπορική δραστηριότητα του Σόωνα, ούτε η μνεία δανείων επαρκούν για να θεμελιώσουν μια θεωρία περί εμπόρων και εκχρηματισμένης οικονο-

49. *Αἰσχύλος και ἸΑθήνα*, τ. 1, σ. 96-8.

50. Ο Ηρόδοτος όμως λέει ότι ταξίδεψε μόνο «κατὰ θεωρίας πρόφασιν» (1.29). Βλ. Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, Λονδίνο 1981, σ. 129-31. Τὰ αρχαιολογικά ευρήματα βεβαιώνουν ότι το εμπόριο της εποχής γνώριζε άνθιση (βλ. J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Thames and Hudson, Λονδίνο ³1980) αλλά αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την ύπαρξη εμπορικής τάξης. Το πιθανότερο είναι ότι το εμπόριο της εποχής βρισκόταν στα χέρια γαιοκτημόνων. Βλ. συζήτηση στον P. Vidal-Naquet, «Économie et société dans la Grèce ancienne: L'oeuvre de Moses I. Finley», στο *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Flammarion 1990, σ. 75 κ.ε.

μίας.⁵¹ Πολύ λιγότερο, μια θεωρία που θέλει, ως πρωταγωνιστές των εξελίξεων, εμπόρους και βιοτέχνες.⁵²

Από τα δεδομένα αυτά προκύπτει τελικά ότι οι πληροφορίες του Πλουτάρχου, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες της *Ἀθηναίων πολιτείας* που ώθησε τους μελετητές στη διερεύνηση της κοινωνικής ιστορίας της αρχαϊκής Αθήνας, λειτούργησαν περισσότερο ως πρόφαση, παρά ως πραγματική βάση ανάλυσης. Το ερώτημα που θα ήθελα να θέσω για να ολοκληρώσω την παρουσίασή μου είναι το ακόλουθο: Αν κάποιος μελετητής (και δεν πρόκειται μόνο για τέσσερις που χρησιμοποίησα ως παράδειγμα αλλά για ολόκληρη γενιά ιστορικών⁵³) συνέλαβαν μια ερμηνεία του αρχαϊκού κόσμου που, σε μεγάλο βαθμό, αντιβαίνει στη μαρτυρία των πηγών τους, αλλά που τους βρίσκει μεταξύ τους σύμφωνους, ανεξάρτητα από τις ιστοριογραφικές και φιλοσοφικές διαφορές που τους χωρίζουν, θα πρέπει να υπήρχε μια άλλη σημαντική πηγή που τους καθοδήγησε στα συμπεράσματά τους αυτά. Νομίζω ότι αν προσέξουμε τα βασικά στοιχεία της ανάλυσης των μελετητών που παρουσίασα δεν θα δυσκολευτούμε να εντοπίσουμε την πηγή που αναζητούμε.

51. Οι σκόρπιες αναφορές σε άλλες πόλεις είναι ακόμα πιο αποσπασματικές και αμφιλεγόμενες.

52. Για το ζήτημα του εμπορίου και των εμπορών της εποχής εκείνης βλ. σήμερα τις απόψεις των ιστορικών και αρχαιολόγων στο P. Garnsey, K. Hopkins και C. R. Whitaker (επιμ.), *Trade in the Ancient Economy*, University of California Press, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες 1983, ιδιαίτερα την εισαγωγή του Hopkins και το 1ο κεφ. του Cartledge, «“Trade and Politics” revisited: Archaic Greece», σ. ix-xxv και 1-15 αντίστοιχα.

53. Το ζήτημα του χαρακτήρα της «μεσαιάς τάξης» στην αρχαϊκή Αθήνα εντάσσεται στο ευρύτερο πρόβλημα της αξιολόγησης της οικονομίας και του εμπορίου στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, για το οποίο τον 19ο αιώνα διεξήχθησαν σφοδρότατες συγκρούσεις μεταξύ γερμανών, κυρίως, μελετητών. Η συζήτηση ξεκίνησε με τους E. Meyer και K. Bücher, τα βασικά κείμενα των οποίων έχει συγκεντρώσει ο Finley στο *The Bücher-Meyer Controversy*, Νέα Υόρκη 1979. Ο Μαρξ και ο Βέμπερ είχαν εναντιωθεί στην διαμορφωνόμενη τότε ορθοδοξία (με έναν εκ των πρωταγωνιστών και τον Th. Mommsen) που επιχειρούσε να αναλύσει την οικονομία της αρχαιότητας με έννοιες του σύγχρονου κόσμου (όπως «αστική τάξη», «εμπορική αστική τάξη», «καπιταλισμός» κ.λπ.). Είναι ενδεικτικό της επιρροής που άσκησαν οι θεωρίες των «μοντερνιστών», ότι ο μαρξιστής Thomson συντάχθηκε στο θέμα αυτό μαζί τους. Οι αντίπαλοι των «μοντερνιστών» υποστήριζαν ότι στην αρχαιότητα επικρατούσε μια «φυσική», κατά βάση, οικονομία και έτσι απέριπταν την άποψη που ήθελε μια «βιοτεχνική και εμπορική τάξη» πρωταγωνιστή των πολιτικών εξελίξεων. Η συζήτηση ανανεώθηκε με το έργο του J. Hasebroek, *Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte*, Mohr, Τυβίγγη 1931. Μετάξυ άλλων βλ. Cartledge, «Trade and Politics», και πιο πρόσφατα P. B. Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990, σ. 83 με σχετική βιβλιογραφία.

Οι θεωρίες τους εκκινούν από τη διαπίστωση ότι υπήρχε μια παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, σύμφωνα με την οποία πολιτική εξουσία και οικονομική ισχύς μονοπωλούνταν από μια εξ αίματος αριστοκρατία μεγάλων γαιοκτημόνων. Η αριστοκρατία αυτή ήταν καταπιεστική προς το υπόλοιπο τμήμα του πληθυσμού αλλά οι σχέσεις των δυο μεγάλων τάξεων συνέχιζονταν για αιώνες και η γενική κατάσταση δεν ήταν αφόρητη. Κάποια στιγμή, με την ανάπτυξη των ανταλλαγών και του εμπορίου δημιουργήθηκε μια νέα τάξη εμπόρων και ισχυροποιήθηκε η προϋπάρχουσα αδύναμη τάξη των βιοτεχνών. Η εισαγωγή νομισματός, που αποσκοπούσε (κατά τη γνώμη των μελετητών αυτών) στη διευκόλυνση του εμπορίου, επέτρεψε να συγκεντρωθεί πλούτος σε χέρια ανθρώπων που δεν ήταν κατ' ανάγκη γαιοκτήμονες. Η παρουσία των νέων αυτών τάξεων ανέτρεψε την παλαιά κοινωνική ισορροπία και οδήγησε τις κατώτερες τάξεις σε τρομερές δυσκολίες: ενώ παρήγαγαν αγροτικά προϊόντα, όφειλαν να συναλλάσσονται σε χρήμα. Η τάξη των φτωχών αγροτών, πολλαπλά πιεσμένη, ήταν έτοιμη να εκραγεί και οι αστοί εκμεταλλεύτηκαν τη δυσάρεσκειά της για να ηγηθούν μιας κοινής εξέγερσης εναντίον των αριστοκρατών. Η αριστοκρατία βρέθηκε έτσι αντιμέτωπη με το σύνολο του πληθυσμού, ένα μέρος του οποίου διέθετε πλούτο και απαιτούσε πολιτική συμμετοχή και ένα μέρος απαιτούσε απελευθέρωση από την οικονομική εξαθλίωση και την υποδούλωση. Μεταξύ των εξεγερμένων ωστόσο υπέβασκε μια εγγενής αντίθεση ταξικών συμφερόντων. Οι σολώνειες μεταρρυθμίσεις ήταν πρώτιστα νίκη των αστών που μπορούσαν πια και στο εμπόριο να επιδοθούν ανεμπόδιστα και στα πολιτικά αξιώματα να αναδειχθούν. Αξίζει πάντως να σημειώσουμε, ότι για τους τρεις πρώτους μελετητές, η μεσαία τάξη αποτελούσε τον φυσικό σύμμαχο των κατώτερων τάξεων, ενώ για τον Thomson η μεσαία τάξη ήταν φυσικός σύμμαχος των ευγενών. Η νίκη των αστών ήταν έτσι και νίκη των αγροτών για τους τρεις πρώτους, ενώ για τον Thomson ήταν και νίκη των ευγενών.

Δεν χρειάζεται μεγάλη φαντασία για να δούμε ότι το ερμηνευτικό αυτό σχήμα δεν βασίζεται στο αριστοτελικό κείμενο (το οποίο με τους παραπάνω συλλογισμούς παραμορφώνεται υπέρμετρα) αλλά στην επικρατούσα αντίληψη της εποχής για τη δομή των αστικών επαναστάσεων.⁵⁴ Οι αθηναίοι αριστοκράτες αντιστοιχούν στους γάλλους ευγενείς, οι «έκτῆμοροι» και οι «πελάτες» στους δουλολάροικους, και οι «θῆτες» (που μνημονεύονται στη συνέχεια του

54. Για συστηματική παρουσίαση των έργων που γράφτηκαν πριν και μετά τη γαλλική επανάσταση βλ. Vidal-Naquet, «La formation de l'Athènes bourgeoise. Essai d'historiographie 1750-1850» (σε συνεργασία με την N. Loraux) στο *La démocratie grecque*, όπου οι συγγραφείς δείχνουν πώς γεννήθηκε η ιδέα της Αθήνας του χρήματος και του εμπορίου. Πβ. E. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, Adams, Λονδίνο 1977, σ. 73 κ.ε. και *Echoes of the Marseillaise. Two Centuries Look Back on the French Revolution*, Verso, Λονδίνο 1990.

αριστοτελικού κειμένου και στον Πλούταρχο) στους προλετάριους. Χρειάζεται μόνο μια μικρή προσθήκη στο κείμενο: Η μη κατονομαζόμενη «μεσαία» τάξη θα πρέπει σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα να ήταν αντίστοιχη των αστών, εμπόρων και βιοτεχνών, που έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο στη γαλλική και τις άλλες αστικές επαναστάσεις.

Αν μάλιστα συμπεριλάβουμε στην ανάλυσή μας και τον Πεισίστρατο που ανέστειλε προς στιγμήν τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις, για να ισχυροποιήσει οικονομικά τις μεσαίες τάξεις, τότε ολοκληρώνουμε την εικόνα των διεργασιών που οδήγησαν στην «αστική» δημοκρατία: την αρχαία και τη σύγχρονη.⁵⁵ Σύμφωνα με την ιστοριογραφική παράδοση που παρουσίασα, οι πολιτικές μεταβολές της αρχαϊκής Αθήνας και ορισμένων άλλων πόλεων απελευθέρωσαν τα άτομα από δεσμεύσεις καταγωγής και τα εξίσωσαν έναντι του νόμου και του κράτους. Η ελευθερία και η ισότητα που επιτεύχθηκαν ήταν η άλλη όψη του ελεύθερου εμπορίου και των ίσων ευκαιριών για επιχειρηματική δραστηριότητα.

Η γαλλική επανάσταση υπήρξε το κορυφαίο κοινωνικό και πολιτικό γεγονός της σύγχρονης εποχής. Οι κοινωνικοί αγώνες του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα ακολούθησαν, σε μεγάλο βαθμό, τη μεγάλη οδό που είχαν χαράξει οι γάλλοι επαναστάτες. Στον πολιτικό στοχασμό επικράτησε η πεποίθηση ότι η ιστορία πορεύεται με επαναστατικές τομές κατά τις οποίες μια νέα τάξη με τους συμμάχους της ανατρέπει την παλαιά και μαζί της τον παλαιό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας — άλλο αν η πεποίθηση αυτή αποτελούσε για ορισμένους τη μεγάλη προσδοκία και για άλλους έναν διαρκή εφιάλτη.⁵⁶ Η Οκτωβριανή επανάσταση έμοιαζε να επιβεβαιώνει και για τους πιο δύσπιστους την αλήθεια των επαναλαμβανόμενων κοινωνικών ανατροπών.

Οι ιστορικοί του αρχαίου κόσμου δεν θα μπορούσαν να παραμείνουν ανεπηρέαστοι από τον πολιτικό αυτό στοχασμό. Και καθώς από τα κείμενα της αρχαιότητας, η *Ἀθηναίων πολιτεία* έμοιαζε να επιδέχεται μια τέτοια ανάγνωση, ο κλήρος της επαλήθευσης της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας έπεσε σ' αυτήν. Όπως βλέπουμε σήμερα πάντως, το τελικό προϊόν της ανάγνωσης δεν είχε μεγάλη σχέση ούτε με την αρχαιότητα ούτε με την αριστοτελική σχολή.

Δεν υπάρχουν περιθώρια να συνεχίσουμε την ιστορία μας με τις περιπέτειες του αριστοτελικού κειμένου στους πιο πρόσφατους χρόνους. Μια πολύ σύντομη αναφορά ωστόσο στις τάσεις που διαμορφώνονται σήμερα στην ιστοριογραφία της αρχαιότητας, θα φωτίσει πιστεύω ακόμα καλύτερα το χαρα-

55. Ο πειρασμός να παρομοιώσει κανείς τον Πεισίστρατο με τον Ναπολέοντα θα ήταν, σύμφωνα με τη λογική αυτή, μεγάλος.

56. Τέτοιος εφιάλτης έγινε, όπως γνωρίζουμε, η Οκτωβριανή επανάσταση για τον Rostovtzeff.

κτῆρα των προπολεμικών προσεγγίσεων. Είναι σαφές λοιπόν, ότι από τη δεκαετία του '60 και μετά, η εμπορική και βιοτεχνική τάξη αθηναίων αστών της αρχαϊκής και κλασικής εποχής έχει εξαφανιστεί τελείως από τις μελέτες των πιο έγκυρων ιστορικών — αν και θα πρέπει να επισημάνω ότι εξακολουθεί να ακμάζει απτότητα στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια. Κανείς δεν πιστεύει σήμερα ότι η προσολώνεια κοινωνική τάξη διαταράχθηκε από την εμφάνιση μιας εκχρηματισμένης οικονομίας. Στην Αθήνα, η κοπή των πρώτων νομισμάτων έγινε μετά τον Σόλωνα — αλλά και τότε, όχι για τις ανάγκες του εμπορίου, που εξακολουθούσε να παραμένει κατά βάση ανταλλακτικό. Ούτε όμως και η απλή παρουσία νομισμάτων θα επαρκούσε για να καταστήσει μια οικονομία εκχρηματισμένη.⁵⁷ Όσο για τα αγροτικά δάνεια που μνημονεύονται στο κείμενό μας, το πιθανότερο είναι ότι στόχευαν στην εξασφάλιση παροχής εργασίας και όχι κέρδους μέσω τόκου — και πάντως σχεδόν κανείς σήμερα δεν τα θεωρεί χρηματικά.⁵⁸ Φυσικά, με τους εμπόρους και βιοτέχνες μεγιστάνες του πλούτου εξαφανίστηκε και η αστική επανάσταση, το ελεύθερο εμπόριο και η ισότητα στις επιχειρηματικές ευκαιρίες.

Το μόνο ζήτημα στο οποίο συμφωνούν πάντα σχεδόν όλοι είναι ότι από το αριστοτελικό κείμενο απουσιάζει η μεσαία τάξη. Ωστόσο, σύμφωνα με τη γνώμη πολλών σημερινών μελετητών, η *Ἀθηναίων πολιτεία* είχε κατά βάση δίκιο όταν αρνούνταν να διαφοροποιήσει κοινωνικά τη μεσαία από την κατώτερη τάξη. Η πλειονότητα των μη ευγενών, γίνεται πια γενικότερα αποδεκτό, αποτελούνταν από αγρότες: ευπορότερους και φτωχότερους. Όποια κι αν ήταν τα συμφέροντά της, η μεσαία τάξη ήταν αγροτική όπως και η κατώτερη.⁵⁹

Θα πρέπει να σταματήσουμε στο σημείο αυτό. Για να μην αφήσουμε ωστόσο να αιωρείται η εντύπωση, ότι οι σημερινοί μελετητές σέβονται τις πηγές τους περισσότερο από τους δασκάλους τους, θα πρόσθετα ακόμα ότι, κατά τη γνώμη μου, οι νέες ιστοριογραφικές τάσεις έχουν απλώς άλλους, νεότερους φιλοσοφικούς επικαθορισμούς. Ο κόσμος στον οποίο ζούμε μας δείχνει τι είδους είναι οι επικαθορισμοί αυτοί.

57. Οι περισσότεροι νομισματολόγοι συμφωνούν σήμερα, ότι αθηναϊκά νομίσματα δεν είχαν κοπεί πριν τον Σόλωνα (ελάχιστοι χρονολογούν τα παλαιότερα πριν το 575), ενώ σε κάποιες άλλες πόλεις, μόλις τότε έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση. Εκτός αυτού, τα νομίσματα αρχικά κόβονταν μόνο σε μεγάλες μονάδες που δεν επέτρεπαν την αξιοποίησή τους στις ανταλλαγές. Η χρήση νομισμάτων επεκτάθηκε στο εμπόριο σταδιακά.

58. Σύμφωνα με τις γενικότερες απόψεις των ιστορικών του μεσοπολέμου (αλλά και του Πλουτάρχου, που έκρινε από την δική του εποχή), τα δάνεια θεωρήθηκαν χρηματικά. Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις που επικρατούν σήμερα, επρόκειτο για αγροτικά δάνεια, που ξεπληρώνονταν σε είδος. Βλ. Finley, «Η υποδούλωση λόγω χρεών και το πρόβλημα της δουλείας» στο *Οικονομία και κοινωνία*, τ. 2, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991, σ. 95-121.

59. Από τις πολλές πρόσφατες μελέτες σημειώνω μόνο του Manville, *The Origins of Citizenship*, που επιμένει στον αγροτικό χαρακτήρα των κοινωνικών συγκρούσεων της εποχής.